

YABANCI TAMLAMALAR, KARŞILIKLARI VE GÜNÜMÜZDEKİLER

Hamza ZÜLFİKAR

Sağlık bilimi terimleri üzerinde çalışırken *feth-i kabir* biçiminde Farsça kurallara göre yapılmış bir tamlamayla karşılaşmış, buna karşılık olarak önerdiğimiz *mezar açımı* terimini kurul üyeleri uygun bulmuştu. Farsça kurallara göre yapılmış bu tür tamlamalar üzerinde çalışırken yapılacak ilk iş, önce tamlamayı oluşturan kelimelerin yerlerini değiştirip onu Türkçe tamlama kurallarına uygun hâle getirmektir. Nitekim geçmiş elli yıl içinde kademeli olarak işe böyle başlandı ve ilk adım bu oldu. *Mevzu-ı bahs* veya *mevzubahis* tamlaması önce *bahis mevzuu*, bir süre sonra *bahis konusu*, ardından *söz konusu* oldu. *Tercüme-i hâl* tamlaması da bu kademelerden geçerek *hâl tercümesi* sonra da *öz geçmiş* sözüyle karşılandı. Şimdi buna *öz yaşam öyküsü* de deniyor. Bunların yazımı ayrı bir sorun olarak uzun yıllar sürüp geldi. Bu değişimin safhaları içinde yaşamış biri olarak ben de belli süreler içinde bunları kullanarak *söz konusu* ve *öz geçmiş* terimlerinde karar kıldım.

Gelişmeler yalnızca tamlamalarla sınırlı değildi. *Müstahsil*, *müstehlik*, *mürettip müsabaka*, *müsabık*, *murakıp* için önerilmiş olan *üretici*, *tüketici*, *dizgici*, *yarışma*, *yarışmacı*, *denetleyici* kelimeleri zamanla benimsenirken bugünlerde basında sık geçen *stokçu* için vaktiyle önerilmiş *yığımcı* tutunmadı. *Raportör*, *kaloriferci*, *sektör* dile yerleşti; *yazman*, *ısıtaççı*, *kesim* benimsenmedi.

Bunların arasında *hüsn-i kuruntu* ilgi çekici bir örnektir. Farsça tamlama, Türkçe *kuruntu* kelimesiyle kurulmuştur.

Bu tamlamaların *Vakfıkebir* (*Vakf-ı Kebir*) gibi bazı örnekleri var ki yer adı olarak kullanılır. Halk ağzında benzer kullanılanları da var. Bitlis - Di-

yarbakır kara yolu üzerinde bir dinlenme yerinin adı *avavahfe*'dir. Bu kelime *ab-ı vakf* (vakıf suyu, vakfedilmiş su) iken *avavahfe* biçimini almıştır.

Cumhuriyet tarihi boyunca 1940'lı yıllardan bu yana her biri Farsça kökenli tamlama olan yüzlerce terim, Türkçe kökenli kelimelerle karışılmaya çalışıldı. Tarihe karışanlar olduğu gibi bugün de *suikast* (*sû-i kasd*), *izzet-i nefis*, *tebdil-i kıyafet* gibi yaşayanlar da var.

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine kaydolduğum yıllarda hocam, *şuhud-i mazi* terimini kullanırdı. "Şahit olunan mazi" yani "tanık olunan geçmiş". *Gördü, görmedi, gördü mü, görmedi mi* biçiminde fiillerin şahıslara göre çekimi yapılırken kullanılan terim bu idi. Ben de o yıllarda (1961-1965) öğrenci olarak bu terimle derse başlamış, önce bildiğim *di'li geçmiş* sözünü terk etmiştim. *Şuhud-i mazi* bir ara *görülen geçmiş*, daha sonra *belirli geçmiş* oldu. Şimdi öğrencilerin bir bölümü *görülen geçmiş*, bir bölümü de *belirli geçmiş* terimlerini kullanarak yetişiyor. Türk Dil Kurumunun *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde ise *belirli geçmiş zaman* terimi, *görülen geçmiş zaman* terimine gönderilmiş ve tanım burada verilmiş. Bu, demektir ki Türk Dil Kurumunca benimsenmiş olan terim *görülen geçmiş*'tir. Günay Karaağaç'ın Türk Dil Kurumu yayınları içinde çıkan *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*'nde de *görülen geçmiş* terimi tercih edilmiş.

Ele aldığım örnekte olduğu gibi Cumhuriyet tarihi boyunca çeşitli alanlara ait terimlerde Türkçeleştirme yolunda gelişmeler oldu ve her birinin gelişim safhaları oluştu. Bu arada tarihe karışan veya varlığını sürdüren yabancı kökenli tamlamalar da oldu. Geçen yıllar içinde yabancı kökenli tamlamaları ele alan, özel olarak kurulmuş bir kurul kurulmadı. Sırası düştükçe Türkçe karşılıklar üzerinde çalışıldı. Daha doğrusu kişisel çabalarla konu bir esasa bağlanmadan, örnekleri sınıflandırılmadan bu noktaya gelindi. Bugün için ortaya çıkan sonuçları birkaç başlık altında toplayabiliriz.

1. Aslı tarihe karışırken iki safhada Türkçeleştirilenler

İdare-i örfiye önce Türkçe sıfat tamlaması kalıbına sokulup *örfi idare* sonra gene bir sıfat tamlaması olarak *sıkıyönetim* biçiminde, her iki kelimesi de Türkçe kökenli olan bir yapıya dönüştürüldü. *İdar-i örfiye* ise tarihe karıştı.

Bunun gibi eski karşılıkları tarihte kalan ve iki safhadan geçerek Türkçeleşen örneklerden birkaçı şunlardır:

Afv-ı umumi, umumi af, genel af. Efkâr-ı umumiye, umum efkârı, kamuoyu. Teşebbüs-i şahsî, şahsi teşebbüs, kişisel girişim. Faiz-i mürekep,

mürekkep faiz, birleşik faiz. Heyyet-i tahririye, tahrir heyeti, yazı kurulu. Reis-i cumhur, cumhur reisi cumhurbaşkanı vb.

Bunların arasında *erbab-ı aşk, iktidar-ı tahrir* gibi bazı örnekler var ki tamamen dilden çıkmış, klasik Türk metinlerinde kalmıştır. Bunlar da ayrı bir başlık altında toplanabilir.

Eskiden *taht-ı himayelerinde* biçiminde kullanılan söz, önce *himayeleri altında* daha sonra kısaca *gözetiminde* biçiminde ifade edildi.

Bazıları da *hatt-ı istiva ekvatör, hava-i muhit atmosfer* örneklerinde olduğu gibi yerini Batı kökenli kelimelere bıraktı. Bugün *tercüme-i hâl* kelimesinin öz geçmiş karşılığı varken *biyografi* kelimesi de kullanılıyor.

2. Kelimelerin yerlerini değiştirmekle yetinilenler

Farsça kurallara göre yapılmış tamlamaların bir bölümünde kelimelerin yerleri değiştirilmeyle yetinildi. *Evrak-ı resmiye, resmî evrak* biçiminde değiştirildi. Dilde *fikr-i sabit* yabancı bir tamlama olarak yaşarken Türkçeleştirme çalışmalarında *sabit fikir, sabit fikirli* biçiminde varlığını korudu. *Erbab-ı sanat* tamlaması *sanat erbabı, hakk-ı huzur, huzur hakkı* biçimini alıp dilde kaldı.

Bunların arasında *esbab-ı mucibe, tarz-ı teşkil* tamlamaları *mucip sebep, teşkil tarzı* olarak kullanılırken *Türkçe Sözlük'e mucip sebep, teşkil tarzı* kelimeleri alınmadı.

Eski hitap sözlerinden *zat-ı muhteremler, muhterem zevat* biçimini aldı, *saygı değer dinleyiciler, sayın baylar bayanlar* biçiminde bu tamlama yerini benzer sözlere bıraktı.

3. Doğrudan Türkçe karşılığı bulunanlar

Ara söze ihtiyaç duyulmadan doğrudan Türkçe karşılığı bulunanlar daha çok Cumhuriyetin ilk yıllarındaki terim çalışmalarında görülen örneklerdir. Bir hukuk terimi olan *ehl-i vukuf*, vukuf *ehli* olmadan *bilirkişi* sözüyle karşılandı. Bunun için *amal-ı erbaa dört işlem, hatt-ı münkesir kesik çizgi, müdde-i umumi savcı, şahs-ı hükmi tüzel kişi, nokta-i nazar bakış açısı, harc-ı rah yol giderleri* örneklerini verebiliriz.

4. Bugün kullanımda olan eski tamlamalar

Konuşmasında hoş gitmeyen, hatalı veya söyleyemediği bir sözün bulunabileceğini düşünenlerin “Sürçilisan ettikse af ola” cümlesinde geçen *sürç-i lisan (sürç-i lisan)* bugün de kullanılan tamlamalardan biridir. Buna *sü-i kast, sü-i istimal, leb-i derya, hâl-i hazır, harc-ı âlem, izzet-i nefis, iade-i*

ziyaret, kıymeti harbiye gibi örnekleri ekleyebiliriz. Kullanımda olan bu sözlerin anlamı, yapısı yeni nesillerce pek bilinmemektedir. Belki de bir süre sonra bunlar da unutulmaya yüz tutacaktır. Yokluk anlamında *adem* sözüyle kurulmuş *adem-i iktidar* gibi kelimeler var ki *adem -sız, -sızlık* ekleriyle karşılanmış, tamlama *iktidarsızlık* biçiminde tek kelimeyle ifade edilmiştir. Karşılığı bulunmadan kelimelerin dilden çıkması Türkçe için bir kayıp sayılmalıdır.

Bugün hâlâ kullanımda olanların bir bölümü *zat-i aliniz, zat-i alileri* kısıtlı bir biçimde varlığını sürdürüyor. Varlığını asıl sürdüren örnekler daha çok dinî terimlerdir. Bunun için Farsça tamlama kalıbında olan *Kur'an* anlamında *kelam-ı kadim, ehl-i beyt, levh-i mahfuz, kelime-i şahadet* örneklerini verebiliriz.

5. Karşılığı yeterince yayılmayanlar

Daha çok *izzet-i nefis sahibi* biçiminde kullanılan *izzet-i nefis* tamlaması *öz saygı* ile karşılanmaya çalışıldı, görevbildiğim kadarıyla *izzet-i nefis* hâlâ sık kullanılıyor ve *öz saygı* o ölçüde yaygın değil.

6. Üzerinde pek durulmayanlar

Üzerinde pek durulmayan birçok örnekten *teşrik-i mesai* sözü verebiliriz. Bu söz bitişik yazılarak *Türkçe Sözlük*'te karşılık gösterilmeden tanınlanmıştır. Öte yandan *şekl-i iptidai, evrak-ı müsbite* gibi bazı tamlamalar ise sözlükte de yer almamıştır.

7. Kelime grupları içinde yabancı kökenli tamlamalar

Sözünü ettiğimiz Farsça kurallara göre yapılmış tamlamalardan yeri geldiğinde atasözleri, deyimler, birleşik fiiller türetilmiş. Onlardan da birkaç örnek verelim.

a. Deyim yapısında olanlar:

Nazar-ı dikkate almak, nazar-ı dikkatini çekmek vb.

b. Birleşik fiil yapısında olanlar:

ispat-ı vücut etmek. sarf-ı nazar etmek günümüzde *gözden uzak tutmak* biçiminde ifade ediliyor.

c. Atasözü içinde yer alanlar:

Hafıza-i beşer nisyan ile maluldür.

8. Farsça tamlama yapısına özenip de yeni türetmeler

Konu ettiğimiz Farsça kurallara göre yapılmış tamlamaların bugün dilde yaşayanları *süikast* (*sü-ikasd*), *süistimal* (*sü-i istimal*), *yediemin* (*yed-i emin*) örneklerinde olduğu gibi kelimeler yazım kılavuzlarında ve Türkçe sözlüklerde bitişik yazılmaktadır. Bu tutum biraz da Farsça tamlama kalıbını yansıtmaktan kurtulmak amacıyla yapılmıştır. Aslında bunlar bitişik yazmak dilin kuralına uymaz dolayısıyla ayrı yazılmaları gerekirdi. *Tebdilikıyafet* örneğinde *tebdil* de *kıyafet* de kendi anlamındadır. Nitekim geçmişte söz konusu örnekler *tebdili kıyafet*, *harcı rah*, *emri vaki* biçiminde yazılırdı. Bu yazılış daha sonra terk edildi ve dilde varlığını sürdüren tamlamalar bitişik yazılmaya başlandı. Bugün yeniden bir yazım sorunu çıkarmamak amacıyla *tebdilikıyafet*, *harcırah*, *emrivaki* kelimelerinin bitişik yazılmasında birleşilmiştir.

Birkaç başlık altında topladığımız Farsça kökenli tamlamalar yüzyıllarca Türk yazı dilinde, bilim ve sanat terimleri arasında kullanılagelmiş ve karşılaşılan yeni kavramlar bu tamlamalarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bilimde ve sanatta Batı'daki gelişmeler takip edilirken terimlerin büyük bir bölümü bu kez söz konusu tamlamalarla dile çevrilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'ne gelince dilde Türkçeyi hâkim kılmak çalışmaları içinde bu tamlamalar ele alınmış, Türkçe tamlama kurallarına göre Türkçe kelimelerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Büyük bir mesafe elde edildiği söylenebilir. Unutmamak gerekir ki mesele kişisel gayretle yürütülmüştür.

Bu sınırlı makale ölçüsünde belli başlıklar altında toplamaya çalıştığımız konunun daha başka başlıkları da olabilir. Bu; Türkçeleştirmede kişisel etkinlikler, katılımcılar, yapılan tartışmalar gibi çeşitli boyutları olan geniş bir araştırma konusudur.

Özür

Öğretim ve eğitimle ilgi kurularak bir önceki sayıda, makalemizin sonunda verilen bölüm, düzeltme yapılmadan yayımlanmış. Bu bölümün son şekli aşağıdadır. Bunun için okuyuculardan özür dilerim.

Sözümüzü şu derlediğim sözlerle tamamlayayım:

Eskiden *Her şerde bir hayır vardır* biçiminde kullanılmış olan söz, zamanla *Her şeyde bir hayır vardır* sözüne dönüştürülmüş. Özgün biçim “kötü bela” anlamında *şer* iken şimdi *şer*, yerini *şey* kelimesine bırakmış.

Alıntı yapmak yerine *alıntılanmak* daha doğru. *Yapmak* fiilini bu tür örneklerde çok kullanıyoruz. *Panik yapmak* sözündense *paniklemek* denmeli.

Bitişik yazıldığına tanık olduğumuz *kara yolu*, *deniz yolu*, *hava yolu* biçiminde kelimeleri ayrı yazıyoruz.

Askerî ücret askerî müşterek yerine *Asgari ücret*, *asgari müşterek* denilmeli.

Binek araçlarının lansmanı demektense *binek araçlarının ilk tanıtımı* tercih edilmeli.

Milletvekili varken *parlamentar* sözüne gerek duyulmamalı.

IMF kısaltmasının okunuşu elbette *i me fe* olmalı, *ay em ef* olmamalı. *Ay em ef* çok kullanılıyor.

Burda, *orda*, *şurda* gibi söyleyişte aradaki geniş ünlüleri düşürme alışkanlığımız var. Ses düşmelerini yazıya yansıtılmamalıdır.

Esnafklar kepenk kapattı yanlış. *Esnafkepenk kapattı* doğru. Doğru örneği *Esnaf ve Sanatkârlar Federasyonu* kurum adında görülüyor.

Seri cinayet sözünün kullanımı doğru, *seri katil* kullanımı doğru değil.

Peryodik biçiminde yanlış bir kullanımın doğru biçimi *periyodik*. Uygun düştüğünde Türkçe *süreç* kullanıyoruz.

Kolleksiyon demiyor ve yazmıyoruz. *Koleksiyon* yazıyor, *koleksiyon* okuyoruz.

Daha önce *ara bozucu*, *işe nifak sokucu*, *ortalığı karıştırıcı*, *bozguncu* anlamlarında *münafık* sözü kullanılırdı. *Münafık* unutuldu yerini *trol* kelimesi alıyor.

“Sanatçı Ayla Onar’ın *küratörlüğünde* hazırlanan sergi” sözü, Sanatçı Ayla Onar’ın *yöneticiliğinde* olabilir.

“Temele, esasa geri dönme” anlamında *back to basics* sözünü yerleştirenler, *kesme* yerine *apostrof* (*apostrophe*), *ayraç* yerine *parantez* (*paranthese*) terimlerini kullanmakta ısrar edenler Türkçeyi sevmiyor.